

Марија Бабовић
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

УДК 316. 334. 22
Оригинални научни рад
Примљен: 17. 09. 2014.

РОДНИ АСПЕКТИ ПРИСТУПА ЕКОНОМСКИМ РЕСУРСИМА У ПРОЦЕСИМА ТЕРИТОРИЈАЛИЗАЦИЈЕ: ИСТРАЖИВАЊЕ У ЗЛАТИБОРСКОМ РЕГИОНУ¹

Родни аспекти приступа економским ресурсима у процесима територијализације значајни су како на макро нивоу за обликовање процеса одрживој руралној развоја, тако и на микро нивоу за обликовање животињних услова жена и мушкараца у руралним областима. У раду се полази од претпоставке да је приступу стипендијива економским ресурсима обележен родним односима. Ослањајући се на налазе прелиминарних истраживања (Блажојевић, 2010, Бабовић, Вуковић, 2008, Трајковић, 2002, Кораћ, 1991), истраживањем чији су налази презентовани у овом истраживању, настојали су се обезбедити дубљи увиди у родне аспекте приступа економским ресурсима кроз процесе територијализације (Battaglini, 2014). Процес територијализације представља особени процес „укокорјењања“ актера у месту у коме живе, а који се одвија кроз њихове интеракције са природом и другим ресурсима доступним за организовање производње и осигурање ефикасности. Обрасци „територијализовања“, приступу економским ресурсима (Stimson, Stough and Njikamp, 2011) доступним на даљој територији важни су елементи осигурања постојања жена и мушкараца у процесима руралној развоја. Налази квалитативних истраживања указују да у кључним фазама процеса територијализације: симболизацији, осигурању и организацији, постоје значајне родне али и генерацијске разлике које су условљене вредносно-нормативним чиниоцима и односима моћи.

Кључне речи: род, територијализација, вредности, норме, економски ресурси и праксе.

Увод

Проучавање родних аспеката приступа ресурсима и укључивању у производне процесе у оквиру руралних домаћинстава представља значајан аспект

---

¹ Текст је настао у оквиру пројекта „Одрживи територијални развој златиборског региона: предности и ограничења територијалног капитала“, евиденциони број 680-00-566/2013/09/05 који се сироводи у оквиру билатералне научне сарадње између Србије и Италије.

проучавања руралног развоја у Србији али и родних односа и родних режима. Циљ овакве анализе јесте да омогући да се разумеју начини на које се родни односи и родни режими (структуре) „умештају“ у процесе руралног развоја утичући на исходе тог развоја на макро (глобалне карактеристике руралног развоја), мезо (регионални развој) и микро нивоу (социо-економско укључивање и благостање домаћинстава и појединаца). Уважавајући налазе ранијих истраживања о различитим аспектима руралног развоја у Србији (Цвејић и др., 2010, Шљукић и Шљукић, 2012, Богданов, 2007, Шљукић, 2006, Митровић, 2002), као и налазе истраживања о родним аспектима руралног развоја, родним режимима и положају жена у руралним подручјима (Благојевић, 2010, Бабовић, Вуковић, 2008, Трајковић, 2002, Кораћ, 1991), ово истраживање приступило је питању родних аспеката руралног развоја из специфичног теоријског оквира. Наиме, родне специфичности у приступу ресурсима и укључивању у процесе производње који су покретачи развоја, проучавају се у контексту територијализације, процеса који се остварује кроз фазе симболизације, постварања и организације (Battaglini, 2014), а током кога се под утицајем културних чинилаца и доминантних норми које обликују родне режиме, генеришу родне разлике. Ове родне разлике испољавају се кроз неједнакости у приступу земљишту као кључном ресурсу за пољопривреду производњу, али и разликама у приступу другим ресурсима који ће се посматрати кроз дихотомију ендогених и егзогених ресурса и процеса у складу са приступом о ендогеном руралном развоју (Stimson, Stough and Njikamp, 2011). Такав приступ омогућује не само да се сагледа како актери бивају укорењени и условљени доступним ресурсима на датој територији, већ и какве су њихове шансе да се укључе у производне процесе који су повезани са различитим секторима економије, различитим приходима и да се интегришу у шире развојне процесе.

Мотивација да се родна димензија руралног развоја проучава кроз наведене аспекте проистиче не само из оцене хеуристичке плодности приступа који истичу значај ендогених аспеката развоја и који га посматрају као „територијализованог“, већ и из оцене релевантности ових приступа за разумевање особених токова руралног развоја у Србији. Након недовршених процеса модернизације и индустријализације током социјалистичког периода, рурална подручја у Србији суочила су се са новим изазовима у контексту пост-социјалистичке трансформације (након 2000. године) и интензивнијег продирања ефеката глобализације. Ови процеси наметнули су и нове облике трансформације економије руралних подручја од традиционалних и државно регулисаних ка тржишним, као и трансформацију традиционалних сељачких слојева (код којих је доминирала натурална производња уз откуп „вишкова“

производа) ка модерним фармерима (изразито оријентисаним на тржишну, а тиме и специјализовану пољопривредну производњу). Диверсификација руралне економије и укључивање руралних произвођача и производа у глобалне економске ланце постали су предуслов руралног развоја (Шљукић и Шљукић, 2012, Богданов, 2007, Цвејић и др, 2010, Бабовић, 2009, Живков и др., 2012). Међутим, карактеристике територије, укореењеност локалих руралних економија у економски и историјски детерминисане структуре, у локално и регионално доступне ресурсе (природне, економске, социјалне и културне) остају значајне детерминанте одрживог развоја неке руралне заједнице. Стога је најважнији циљ овог текста управо да сагледа на који начин су исказане родне специфичности у приступу егзогеним и ендогеним економским ресурсима и како те специфичности утичу на процесе територијализације друштвених актера.

Анализа се ослања на резултате истраживања које се спроводи у оквиру билатералне научне сарадње између Србије и Италије у периоду од 2013.-2015. године и обухвата више различитих компоненти. Компонента на коју се ослања анализа изложена у овом тексту обухвата квалитативно, дубинско истраживање на узорку од 15 жена и мушкараца који су припадници три различите генерације и живе у истој локалној заједници – засеоку у једном златиборском селу.

У наставку текста изложен је прво теоријско-методолошки оквир истраживања, потом шири и непосредан друштвено економски контекст у коме се одвијају процеси територијализације домаћинстава и појединаца, а потом су изложени најважнији налази истраживања, анализирани и презентовани у склопу три кључне фазе процеса територијализације - симболизацији, постваривању и организацији.

Теоријско-методолошки оквир

Већ је напоменуто да се анализа у овом тексту ослања на приступ који у средиште проучавања руралног развоја ставља појам територијализације. Стога ће пре него што се изложи хипотетичко-методолошки оквир истраживања бити указано на шире теоријско утемељење истраживања.

Теоријски оквир

У дебатама о развоју, посебно регионалном развоју, појам територије, добија значај супротстављајући се тако доминантним, неолибералним приступима развоју у којима се ресурси и трансакције посматрају као дати и ван-просторни. Неокласичној, или Новој теорији раста утемељеној на моделу Солоуа (Solow, 1956, 2000), супротставили су се приступи попут Италијанске школе о дистрик-

тима и локалном развоју, Сторперове калифорнијске школе („учеће економије“)² и Групе европских истраживача о миљеу иновација (Groupe de Recherche Europeenes sur le Milieux Innovateurs - GREMI). Сви ови приступи истичу значај територијалних детерминанти, географске близине у стварању економских агломерација и компетитивне предности која проистиче из институција и структура на читавој територији једног региона.

Територија постаје кључни концепт уколико желимо да разумемо економски развој, јер развој се одвија на „неком месту“. Територија није пасивни просторни прималац интервенција, већ релациони, процесуални. Она је кључно аналитичко средство потребно да би се описала друштвена сфера и сами друштвени процеси. Територија није дефинисана на темељу простора. Пре се може рећи да она дефинише простор кроз обрасце односа (Battaglini, 2014).

Без могућности да се на овом месту улази у садржај дебате о регионалном развоју, потребно је напоменути да је за проучавање руралног развоја појам територије од изузетног значаја, јер се у руралним подручјима више него у другим тај развој мора сагледати у контексту природе, земљишта као једног од кључних фактора производње које јесте део неке територије, као и непосредно доступних ресурса. И више од тога, појам територије је важан уколико желимо да разумемо процесе укорењивања и искорењивања друштвених актера у руралне средине, трендове депопулације или очувања виталности руралних подручја, који представљају значајно питање укупног развоја неког региона или државе. Стога проучавање процеса територијализације на микро нивоу, као укорењивања појединаца, домаћинстава и малих заједница у руралним подручјима омогућавају да боље сагледамо како се на датом подручју кроз формирање у територију умештених структура и култура ствара повезаност са датим местом, користе и генеришу ресурси који омогућавају развој датог подручја.

Становиште о територијализацији омогућава да се интеракција између друштвених актера и природе у приступу и производњи ресурсима сагледа као посредована друштвеном структуром и културом. Улога структурних и посебно културних чинилаца у „везивању“ за неку територију, употребу ресурса и процесирање природе је с правом препозната као изузетно значајна у савременим проучавањима руралног развоја. Подручја и региони су као места конституисани на темељу се-

---

² Термин су увели Доси (Dosi, 1984) и Ландвал (Lundvall, 1988) да би га потом широко користио Сторпер (Storper, 1997) и други како би означили оне кумулативно-узрочне процесе који добијају облике конвенција, неформалних правила, навика које управљају економским актерима у условима несигурности. Ови односи конституишу регионално специфичне облике производних капитала, „кључне облике оскудице у савременом капитализму“,... и „географске диференцијације онога што се чини, како се чини, као и последичним нивоима богатства и стопа раста региона“ (Storper, 1997, p.5).

диментних социјалних структура и културних пракси (Escobar, 2001: 143). Тиме што је однос природе и актера посредован културом и структуром, он је и уродњен, јер ствара различите обрасце повезаности и инерације на темељу односа моћи, норми и вредности повезаних са родом. Стога су појмови територије и територијализације, од посебног значаја за проучавање родних аспеката руралног развоја.

Територијализација је динамички процес путем кога се заједнице, које настајују одређено место, перципирају његову специфичну природу, приписују симболе и вредности ресурсима и локалним особеностима, постварују, структурирају и организују просторе. Процес међусобног произвођења културе и природе је резултат интеракције између друштва и природне средине при чему су оба делатна (Dessein, Battaglini, Horlings, у штампи).

Ослањајући се на становиште Туркоа (Turco, 1988), Елена Батаљини описује процес територијализације као циркуларан, повратни процес који се састоји од три фазе, или димензије: симболизације, постварења и организације. Међутим, за разлику од Туркоа, у њеном концепту важну улогу има природа. У фази **симболизације** (symbolization) друштвени актери, било да је реч о појединцима или заједницама претварају неки простор у место приписујући му одређене симболе. Полазећи од различитих физичких карактеристика датог простора, попут хидрографских, морфолошких карактеристика, вегетације, положаја, климе и сл., актери процењују вредности датог простора, расположиве ресурсе и кроз такве процене и вредновања остварују идентификацију са датим простором, сад већ местом и присвајају га (Battaglini, 2014). У фази **постваривања** (reification) место се претвара у „место за живо“ кроз процесе интеракције и трансформације. Природни ресурси који су у првој фази били симболизовани, сада су обогачени приписаним значењима и вредностима на основу чега постају ресурси. Те вредности нису само разменске или употребне, већ и не-употребне вредности. У фази **организације** (organization) место постаје територија тиме што актери дефинишу границе, организују га кроз знакове и правила, успостављају критеријуме за његов развој како би осигурали предности и добити (у најширем смислу) настањеним генерацијама. Кроз овај процес локална заједница, у односу на различите облике капитала, значења и вредности приписане ресурсима, додељује територији скуп когнитивних и нормативних значења – процедуре и хијерархије (Battaglini, 2014). Територијализација захтева време, због тога што је то истовремено когнитивни, афективни и делатни процес. Она се може одвијати на различитим нивоима – индивидуалном, на нивоу породице, домаћинства, локалне заједнице или ширих колективитета.

Хијоџеџички оквир

У овој анализи полази се од основне претпоставке да су процеси територијализације на индивидуалном и нивоу домаћинства детерминисани родно специ-

фичним шансама приступа природним, економским, социјалним и културним ресурсима, као и родно специфичним вредновањима и употребама тих ресурса. Наиме, претпоставља се да се процеси територијализације жена и мушкараца разликују захваљујући разликама у власничким правима над земљиштем, али и због различитих шанси приступа ендогеним и егзогеним ресурсима, односно укључивања у ендogene и егзогене економске процесе, као и да су обликовани под утицајем социјалног и културног капитала. Међутим, у овом раду аналитички оквир ће обухватити само део ове шире полазне претпоставке. Наиме, анализа ће се односити претежно на приступ економским ресурсима у процесима територијализације, те на улогу културних и структурних чинилаца у обликовању тог приступа. Очекује се да су перцепције и праксе повезане са процесима територијализације снажно укорене у локалним родним режимима. Под родним режимима се подразумевају „релативно структурирани односи између мушкараца и жена, мушкости и женкости, у институционалном и ванинституционалном окружењу, на нивоу дискурса и на нивоу пракси. Ова структурација је опредељена у различитим родним улогама, различитим родним идентитетима и различитим родним репрезентацијама...“ (Благојевић, 2002: 311).

Истраживање је предузето на темељу претпоставки да се у свакој од фаза територијализације испољавају особене родне разлике, те да се процеси територијализације жена и мушкараца одвијају под утицајем родних и генерацијских разлика. Такође се очекује да су процеси територијализације појединаца снажно детерминисани карактеристикама и процесима територијализације домаћинства у којима живе.

Претпоставка 1: У процесима симболизације у којима актери вреднују природне, економске али и нематеријалне ресурсе на простору који представља њихово место производње и место за живот (непосредно у форми имања и шире у форми локалне заједнице), важну улогу играју обрасци дистрибуције земљишта као кључног ресурса, односно имања као поседа у ширем смислу. Када су ови обрасци уређени патријархалним нормама и воде патрилокалним облицима територијализације приметне су израженије родне разлике у вредновању ресурса и читавог имања које за последице имају и различите обрасце територијализације код жена и мушкараца. Под имањем се подразумева посед у ширем смислу, који осим земљишта обухвата и друге природне ресурсе, некретнине, производна средства, али и нематеријалне и неекономске објекте, својства приписана датом поседу.

Потребно је напоменути да у овом тексту пажња није усмерена на шире процесе вредновања ресурса у процесима територијализације. Ово је био предмет других анализа (Battaglini, Babović, у штампи, Battaglini, Babović, Bogdanov, у штампи), које су показале колико су процеси симболизације сложени, јер ак-

тери континуирано вреднују доступне ресурсе посве различитим вредностима – тржишним, односно разменским у ширем смислу, употребним, али и не-употребним, не-материјалним. Под вредностима се подразумевају „концепције пожељног, које су експлицитне или имплицитне, које су особене за појединце или групе и које утичу на избор облика, средстава и циљева доступних акција“ (Kluckhohn 1951: 395).

У досадашњим истраживањима родних неједнакости у руралним подручјима пажња је више била усмерена на имовински јаз, него на вредновање ресурса и последице по територијализацију у контексту тог јаза. Различита истраживања (Бабовић, Вуковић, 2008, Благојевић, 2010, Трајковић, 2002), указала су на изражен јаз у власништву над имовином жена и мушкараца у руралним подручјима који се, поред осталог, манифестује кроз ређе заступљено власништво над земљиштем, као кључним ресурсом за пољопривредну производњу међу женама, него међу мушкарцима³. Ова истраживања указала су и на распрострањеност патријархалних образаца наслеђивања земљишта, патрилокалности у формирању руралних домаћинстава, распрострањеност патријархалних норми и патрилинеарних образаца наслеђивања у чијем репродуковању учествују и саме жене (Бабовић, Вуковић, 2008, Трајковић, 2002). Провера прве претпоставке треба да омогући да се ова сазнања продубе сагледавањем повезаности оваквих пракси са вредностима, нормама и процесима територијализације жена и мушкараца.

Претпоставка 2: У процесима постваривања у којима кроз интеракцију са непосредно доступним ресурсима актери претварају простор у место, односи моћи обликују обрасце приступа ресурсима и укључивања у процесе (ре)продукције. У домаћинствима где су ови односи моћи дистрибуирани према патријархалним обрасцима, жене имају слабији приступ егзогеним ресурсима и економским процесима (тржишна производња, запосленост изван домаћинства) који су повезани са вишим приходима и већом моћи одлучивања (у оквиру домаћинства, али и у заједници), а више су усмерене на ендогене ресурсе и процесе (натурална производња, брига о домаћинству и породици). У домаћинствима која карактерише демократичнија расподела моћи јаз у приступу ендогеним и егзогеним ресурсима је далеко мањи или одсутан. Под ресурсима се подразумевају сви фактори производње (земљиште, опрема, зграде, производи који могу бити сировина за даљу производњу), али и радна снага, пословне прилике, тржиште и сл. Под ендогеним ресурсима под-

³ Истраживање о животним условима жена показало је да је у домаћинствима која поседују земљиште само у 18% случајева бар део тог земљишта у власништву жена, при чему је реч углавном о малим парцелама (Бабовић, 2010: 177).

разумевају се они који се налазе на имању али и који се „троше“ на имању, док се под егзогеним ресурсима подразумевају: они који се налазе на имању али се размењују (тржишна производња, натурална размена између газдинстава, или са клијентима, другим актерима у тржишном и социјалном окружењу), они који се уносе на имање споља (технолозија, сировине, и сл.). Слично томе, ендогени процеси обухватају натуралну, нетржишну производњу као и репродуктивну економију (одржавање домаћинства, радне снаге на газдинству и бригу о породици), док егзогени процеси обухватају тржишну производњу, све оне облике производње који су укључени у прехранбене ланце изван газдинства, друге економске активности које се остварују за клијенте изван газдинства (нпр. рурални туризам, занатски производи за тржиште), али и запосленост изван газдинства.

Ова претпоставка се ослања на налазе ранијих истраживања о неједнаким шансама жена и мушкараца у руралним областима да се запосле изван газдинства, те на неједнаку моћ у одлучивању о економији на газдинству. Тако је на основу истраживања о социјалној искључености у руралним подручјима Србије забележено да се међу женама из руралних средина старим 15 и више година свега 19% успева запослити изван газдинства и изван пољопривреде, док је таквих међу мушкарцима 34% (Цвејић и др., 2009: 72). Жене чине тек 14% годишњих радних јединица⁴ носилаца газдинстава а чак 64% годишњих радних јединица помажуће радне снаге (Богданова, Бабовић, 2014). Полазећи од ових налаза, може се очекивати да ће обрасци територијализације жена и мушкараца бити повезани са оваквим шансама за приступ економским ресурсима изван и на газдинству. С обзиром да жене имају мање шансе за запошљавање ван газдинства, те да ређе управљају тржишном производњом на газдинству, а више су укључене у нетржишне активности, очекује се да ће то имати утицаја и на њихове обрасце територијализације.

Претпоставка 3: Због разлика у важним компонентама процеса територијализације: начина на који се формирају домаћинства и наслеђују имања, преовлађујућих вредности које се приписују земљишту, имању и другим ресурсима, претежне усмерености на ендогене (натуралне и репродуктивне), односно егзогене (тржишне и запосленост ван домаћинства) економске процесе, дистрибуције моћи у одлучивању о економским односима и праксама, родне поделе улога и сегрегације, те мере принудности у процесу настањи-

---

⁴ Годишња радна јединица (ГПЈ) је јединица мере која представља количину људског рада утрошеног за обављање пољопривредне делатности на газдинству. Ова јединица представља еквивалент рада једног лица, тј. пуно радно време у једној години: осам сати дневно, 225 радних дана (РЗС, 2013). Ова мера се користи у званичној статистици пољопривреде у Србији и ЕУ.

вања, укоренења у имање и заједницу, могу се идентификовати различити облици територијализације који се крећу од више традиционалних, преко модерних до готово пост-модерних. У оквиру ових различитих облика територијализације испољавају се и различити индивидуални обрасци територијализације жена и мушкараца.

Истраживања о структурним променама у руралним подручјима нису бројна. Она ретка указују на трендове трансформације који се огледају у конституисању слоја тржишно оријентисаних пољопривредника, фармера, па и појави крупних предузетника у пољопривредној производњи (Шљукић и Шљукић, 2012, Шљукић, 2006, Цвејић и др. 2010). У истраживање се пошло са претпоставком да се ове структурне промене одражавају и на родне режиме и обрасце територијализације домаћинства, те да се могу препознати различити облици повезивања са територијом и имањем у зависности од тога да ли је домаћинство више традиционално, модерно или евентуално пост-модерно. Поред тога, социолошка и демографска проучавања миграција, указују на већу заступљеност жена међу мигрантима из руралних у урбана подручја, али и генерално младих (Комесаријат за избеглице и миграције, 2010). Стога је важно процесе територијализације посматрати у контексту структурних форми домаћинства и миграторног потенцијала жена и мушкараца.

Методологија истраживања

Раније је напоменуто да се анализа у овом тексту ослања само на део истраживања које је спроведено у региону Златибора. Ова истраживачка компонента била је ограничена на једну локалну заједницу, како би се контролисали фактори попут природних, удаљености од административних центара, тржишта, и сл. Истраживањем је обухваћено петнаест испитаника/ца из шест домаћинства. Истраживање је спроведено квалитативним методама прикупљања података, биографским интервјуима и дубинским полуструктурираним интервјуима. Са свим испитаницима/цама спроведени су најпре биографски интервјуи, а потом је, са неким од њих, због потребе да се поједини аспекти истраживања продубе, интервјуисање поновљено.

Имајући у виду да је реч о квалитативном истраживању, потребно је његове налазе прихватити не као настојање да се уочени обрасци генерализују, већ да се дубље испитају искуства повезана са датим процесима, наративи повезани са тим искуствима и перцепцијама, односно да се сагледају могуће везе између појава, као и субјективни, вредносно-нормативни аспекти пракси територијализације. Ипак, иако налази добијени истраживањем не могу послужити као основа за статистичке генерализације, они могу имати вредност аналитичких генерализација, повезујући емпиријске налазе са претпоставка-

ма садржаним у полазишној теорији. Међутим, да би се налази добијени истраживањем могли адекватно разумети, важно је познавати шири али и непосредан, локални друштвени контекст у коме се процес територијализације испитиваних актера одвија.

Трансформација руралних заједница и карактеристике подручја Златибора

Изазови пост-социјалистичке трансформације нису мимоишли руралне области у подручју Златибора. Трансформација руралне економије у тржишну, либерализација тржишта земљишта уз укидање ограничења величине поседа, распадање задруга које су откупљивале вишак производа руралних домаћинстава, укључивање ових домаћинстава у међународне ланце пољопривредних производа које је изложило произвођаче глобалној конкуренцији на међународним тржиштима хране, примењивање нових стандарда пољопривредне производње, увођење нових технологија, измењена улога државе уз њено знатно повлачење из аграрног сектора (исказано кроз опадање буџетске подршке), само су неке од најважнијих карактеристика трансформације руралних средина. Уз ове је важно поменути и процесе диверсификације руралних економија које су посебно подстакнуте политикама руралног развоја (по узору на европске трендове), али који се одвијају у условима споре и често неуспешне приватизације непољопривредних предузећа у руралним областима, процесе изражене деиндустријализације који су водили повећању незапослености становништва руралних подручја у неаграрном сектору, повећању скривене незапослености међу радном снагом запосленом у пољопривреди и порасту егзистенцијалне зависности руралних домаћинстава од прихода из пољопривреде (Battaglini, Babović, Bogdanov, у штампи).

Многе руралне заједнице у Србији нису успеле да успешно одговоре на изазове овако сложене трансформација и покрену процесе одрживог развоја на новим основама. Ове заједнице (посебно концентрисане у подручјима Источне Србије), нашле су се заробљене у силазној спирали пропадања, у којој депопулацију прати опадање економских активности, опадање доступних социјалних услуга, услед тога и опадање укупног квалитета живота, које изнова подстиче нове таласе иселјавања становништва и нове трендове депопулације. Подручје Златибора (овде се мисли на ужи планински регион, на подручје које захватају општине Ужице и Чајетина, а не на шири Златиборски округ), иако такође пролази кроз процесе депопулације и погоршања услова у појединим аспектима економског и социјалног живота, у поређењу са другим руралним подручјима успева да оствари и релативно повољније развојне процесе. На то указују различити показатељи. Према званичним критеријумима развијености општина у

Србији, Ужице је рангирано у првој а Чајетина у другој категорији од четири⁵ (Закон о регионалном развоју, Сл. гласник РС, 51/2009, 30/2010). Према подацима из пописа пољопривреде 2012. године, Златиборска област показује добре карактеристике у погледу броја пољопривредних газдинстава⁶, степена искоришћености пољопривредног земљишта⁷, и броја грла стоке⁸ (Републички завод за статистику, 2013). Златибор је заправо и одабран за шире истраживање одрживог територијалног развоја у оквиру кога је спроведена и ова истраживачка компонента, због тога што представља пример релативно успешног територијалног развоја захваљујући особеној комбинацији модерних и традиционалних, ендогених и егзогених ресурса, оних који су укоренењени у локалну територију, али доступни на националном и међународном нивоу. Ову чињеницу треба имати на уму када се анализирају резултати истраживања, јер управо развијеност ширег региона може значајно утицати на процесе територијализације ужих заједница, као и појединаца.

Село у коме је спроведено истраживање припада селима средње величине (500-1000 становника), а према типу припада селима разбијеног типа која је Цвијић везивао за планинско-брдске, динарске и централне просторе Балкана (Живков и др., 2012). Историјски структурни процеси у овом подручју су били типични за руралне области Централне Србије. Наиме, још од 19. века преовлађивао је ситни посед; до периода модернизације преовлађивао је живот у породичним сеоским задругама, које су се у процесима модернизације разбијале на уже породичне целине, данас углавном вишепородична домаћинства са понеким старачким самачким домаћинством. Током социјализма, била су значајно заступљена мешовита домаћинства која су комбиновала рад у пољопривреди на породичном газдинству са запосленошћу чланова ван пољопривреде. У селу је ра-

⁵ Категоризација општина према развијености спроводи се на основу Уредбе о утврђивању јединствене листе развијености јединица локалне саоправе (Сл. гласник Републике Србије, бр.51/2009, 30/2010). Категоризација се заснива вредности бруто домаћег производа по глави становника. У прву категорију спадају општине у којима је вредност БДП по глави становника изнад републичког просека, у другу категорију оне општине у којима је ова вредност у распону 80%-100% од републичког просека, у трећу категорију улазе општине чија је вредност 60%-80% републичког просека а у четврту спадају девастирана подручја у којима је вредност БДП по глави испод 60% републичког просека.

⁶ Ужице се налази у првој категорији по броју газдинстава (преко 5000), док се Чајетина налази у трећој категорији (2501-3500) (РЗС, 2013: 16).

⁷ Просечно коришћено земљиште по газдинству је 4,76 хектара, што је нешто испод просека за Републику Србију од 5,44 хектара по газдинств, али нешто више од просека за Регион Шумадије и Западне Србије од 3,86 (РЗС, 2013: 41, 45).

⁸ Према броју условних грла стоке Златиборска област се налази на другом месту, иза Мачванске области (РЗС, 2013: 20-27).

дило неколико предузећа: производња конфекције, вађење и производња украсног камена, извозно оријентисана производња џемпера. Пољопривредна производња била је изразито диверсификована и намењена примарно потребама домаћинства, док је неке вишкове производа откупљивала локална задруга.

Са процесима пост-социјалистичке трансформације, расте удео производње за тржиште, подстичући структурну трансформацију сељаштва у фармере (више о овим процесима у Шљукић и Шљукић, 2012, Шљукић, 2006, Митровић, 2002). У селу из истраживања локална задруга је угашена, попут многих других, а временом су се појавили нови економски актери који су повезали произвођаче са удаљеним тржиштима и то пре свега у области производње млека, малина и поврћа из стакленика. Село је познато и по локалној туристичкој понуди, односно музеју на отвореном, као и по производњи традиционалних рукотворина (претежно џемпера). Већина домаћинстава успева да опстане у форми мешовитих домаћинстава, комбинујући приходе од пољопривреде са приходима из запослења ван газдинства као и пензијама старијих чланова. Пољопривредна производња је и даље у великој мери усмерена на задовољавање сопствених потреба, али је и производња за тржиште значајно повећана, услед чега се социјална структура може описати као хетерогена, са елементима традиционалног сељаштва, фармера, али и представницима пост-модерних, флексибилних облика запослености који обављају пољопривредну производњу уз запосленост изван пољопривреде (често у сектору високо квалификованих услуга, попут социјалних, информатичких), као допунску делатност, због здраве хране, здравих стилова живота а не првенствено зараде.

Уродњени процеси територијализације – најважији налази истраживања

Родно специфични процеси симболизације

Већ је напоменуто да се у овом тексту неће посветити већа пажња ширим процесима симболизације јер је то био предмет друге анализе (више у Батаљини, Бабовић, у штампи) која је показала да и жене и мушкарци у процесима симболизације приписују врло разноврсне вредности ресурсима. Комбинација економских и не-економских, тржишних и не-тржишних, употребних и не-материјалних вредности се налази у основи процеса територијализације и мушкараца и жена. Анализа је такође показала да што су вредности разноврсније, то је и територијализација актера успешнија, темељнија и дуготрајнија.

Међутим, ови процеси симболизације су обележени родним разликама. Пре свега, вредновање земљишта, имања и ресурса на њему снажно је одређено нормама које регулишу приступ том имању, односно које одређују коме при-

пада то имање, ко може да га користи и на који начин. Када су обрасци дистрибуције земљишта као кључног ресурса обликовани патријархалним нормама, вредностима и структурама успостављају се патримонијалним обрасци формирања домаћинства који значајно утичу на процесе територијализације чланова домаћинства. У домаћинствима из узорка јасно су присутни обрасци по којима мушкарци наслеђују земљиште, односно читаво имање своје примарне породице, док жене напуштају имање и пресељавају се у домаћинство супруга. Осим тога, уколико је у породици постојало више синова, породично имање су наслеђивали најстарији синови, док је за млађе куповано ново имање или су одлазили да преузму имање старијих рођака који нису имали наследнике. Методом породичног генограма реконструисани су обрасци наслеђивања имања захваљујући којима је некада јединствено имање једног домаћинства данас распоређено на три домаћинства.

Особа А (1913-1994)⁹ била је једини наследник земљишта с обзиром да је био и једино дете у породици. Међутим, он је имао петоро деце (два сина и три ћерке) и сво основно породично имање (6 хектара) преписао је на старијег сина, још док је био жив (1963. године), док је за млађег сина купио ново оближње имање (5,70 хектара) и са њим се преселио на нови посад. Ћерке су напустиле село и одселиле у друга места где су се удале. Оне су добиле одређену новчану компензацију, али није установљено која је вредност тих компензација била.

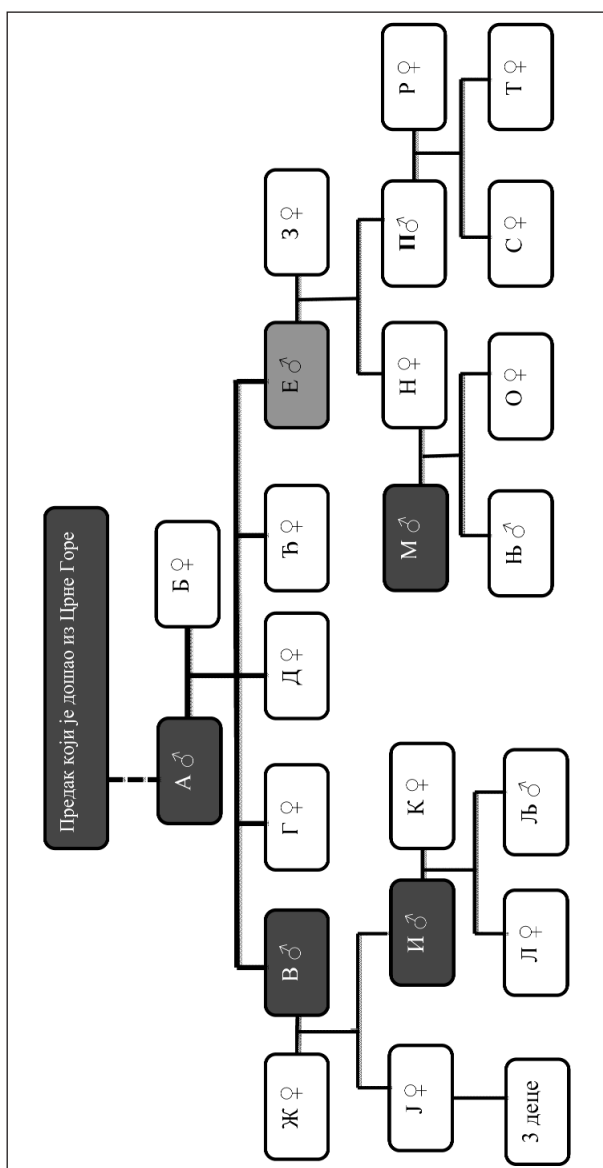
До данас је из овог првобитног домаћинства особе А настало 16 одвојених домаћинства. Међутим, оригинално земљиште од 6 ха се налази само у два домаћинства, односно осим неколико десетина ари, све остало је у власништву једног домаћинства. Реч је о домаћинству унука (сина најстаријег сина) особе А.

Млађи син особе А (рођен 1945. године) постао је власник ново-купљеног имања. Према његовом мишљењу оваква подела земљишта је „природна“, а компензација сестара представља „правичну надокнаду“. Такође, према његовом мишљењу, подела имања и дистрибуирање земљишта, односно компензације за ускраћено земљиште за живота „главе породице“ представља добар начин да се спрече сукоби око поделе земљишта.

Е: Он (отац, прим. ауторке) је поделио мене и браћу. Браћу је остао њор на очевини, а ја сам дошао овде на ову кућовину... Сестре се удале и оишле. Отац им је нешто дао ....не имање, нешто новац. Једној је кући мали њлац у Ужичу а другој у Пожези и рекао им је – „Ово је ваше и немојте да тражите од браће“. Он је био урадио на време ња је сиречито свађу због наследства.

⁹ Особа А из генограма је потомак особе која је из Црне Горе дошла у дато златиборско село у потрази за бољим условима живота негде око средине 19. века.

Графикон: Генограм са обрасцима наслеђивања земљишта¹⁰

¹⁰ Тамно сивом су обојене ознаке особа које су наследиле делове основног земљишта (које је припадало особи А почетком 20. века), а светло сивом особа која је власник ново-купљеног земљишта.

Испитаник Е има (старију) ћерку и сина и намерава да учини исто, да пренесе имање на сина док је још жив.

Е: *Ја сад само молим мога П да оде један дан у Чајетину и ја да кажем ово моје шћо се води на мене, еве њи сине води њебе, мислим шћо ће њо мене. Да суџра умрем, да он суџра њрчи њо суду да ѡражи, ѡреведем и ако хоће да ѡрими, ако неће, шћо ћу му, ја ћу да умрем суџра, нека љеда ко ће ради-ѡи.*

Из интервјуа обављених са децом испитаника (Е и Н), уочено је да овакав став подржавају пре свега ћерка (Н) и њен син (Њ). Наиме, док је син (Е) уздржан и тврди да ће тек након смрти оца доћи до поделе имања, те да ће сестра добити оно што јој законом припада, сестра (Н) наглашава да неће прихватити у наслеђе део очевог имања, а такав став подржава и њен син (Њ).

П: *Суџра када оѡац умре, сачувај божје, она (сестра – прим. ауторке) ће да добије свој део који јој њо закону ѡриѡрада.*

Н: *Ја нећу узетѡи земљу моѡ браѡа, не, не, сачувај божје! Досѡа је шћо имам – моје две злаѡне руке. Нема шансе, нема шансе!*

Њ: *Суџра када моја мајка и ујак буду делили иовину, моја мајка неће узетѡи нишћа, она не ѡреба нишћа да ѡражи јер је ујак заслужио све.*

Интересантно је да испитаница Н и њен син перципирају земљиште које се још увек формално налази у власништву њеног оца/деде, као нешто што већ припада брату (испитанику П). Испитаници нису били у могућности да образложе своје ставове. Норма наслеђивања је прихваћена као нешто „дато“, „природно“ и подразумевајуће. Она је толико снажно интернализована код испитанице, да став уопште није отворен за преиспитивање. Међутим, чини се да се иза оваквог става налази заправо један дубљи вредносно-нормативни синдром. Одрѡање женских потомака од права наследства земљишта повезано је са моделом „добре сестре“, „пожртвоване“, оне којој је најважније да имање остане целовито и да буде успешно. Иза оваквог вредносно-нормативног синдрома могу се тражити неки структурно-функционални фактори који су допринели репродуквању описаних пракси. Мали посед који преовлађује не само у овом региону већ у читавој Централној Србији у условима већег броја наследника и равноправне деобе може се брзо уситнити испод границе неопходне за обезбеђивање репродукције домаћинства. Стога се у складу са патријархалним режимима, наследници социјализују тако да ове норме прихвате као „природне“ и пожељне.

Ипак, порекло оваквих пракси не може се свести на функционалну позадину, већ патријархални обрасци делују својом логиком и онда када се иза њих не

налази настојање да се спречи уситњавање поседа. Наиме, у случају испитанице Н, деда (особа А из генограма) је након њене удаје и пресељења у други засеок у истом селу, одлучио да јој поклони парцелу због тога што њен муж није имао земљиште у истом селу. Међутим, парцелу је дао у власништво њеном сугрупу а не њој. У овом случају испитаница не образлаже такав поступак као „природан“, већ више као хир деде који је сматрао да је сигурније да земљиште остави њеном мужу јер је имао више поверења у њега.

Патријархални хијерархијски односи моћи испољени кроз обрасце приступа земљишту, али и приступ другим ресурсима и процесима на газдинству не депривирају само женске наследнике већ и млађе синове. Стиче се утисак да они врло рано у детињству усвоје норму по којој старији брат има приоритет у наслеђивању имања и лакше се одлучују да то имање напусте. У патријархалним хијерархијама они се рангирају релативно ниско, испод носиоца домаћинства и старијих наследника, услед чега често напуштају имање или мигрирају у друге средине.

Испитаник, 52 године: *Када сам дошао кући из војске, њребао сам да одлучим шта ћу са својим живојом. Разговарао сам са оцем и њочели смо нешто да се расправљамо, видели смо ствари друшћине. Онда је оцац рекао – „нема овде месца за две њамејне лаве, нећо само за једну“. Тако сам ја ошћинао. Свеједно, ионако би имање наследио мој старији браћ. Планирао сам да одем у Ужице, да нађем неки посао. Али моја бака (мајчина мајка – њрим. аућ.) ме њозвала код ње а имање. Понудила ми је да ми све остави ако одлучим да њу останем. Прихватио сам и ећо ме. Ја осећам ово као моје месћо. Нисам ствавао у родилељској кући десет њућа од њада. Више сам везан за ове људе овде, знам више о овом селу овде. Овде сам се оженио, добио децу. Чак сам њрихватио и бабину славу.“*

Родне разлике се могу приметити у погледу оних вредности које се тичу наставка породичне традиције, породичног успеха. Код испитаница се ове вредности нису експлицитно помињале, а на имплицитном нивоу присутне су најчешће у контексту одрицања од власништва над земљиштем. Наиме, имање биолошке породице се не вреднује са становишта (употребних или прометних) вредности које имају за њих лично, већ се више вреднује као симбол истрајавања породице на датом месту, успешности, континуитета, а тиме и као оправдање за њихово жртвовање права на то имање. Међутим, код мушкараца из узорка који су наследници имања, овај облик вредновања ресурса и пракси који доприноси континуитету породице, њеној већој успешности и благостању у односу на раније периоде веома је изражен.

Испитаник, 47 година: *Право да ти кажем никада нисам размишљао да продам земљу. Што се каже, нисам ја ни купио, зашто би ја продавао. Ја имам утисак и мислим да ће кад год земља добити вредности и да ће доћи до изражаја. ... Волим ја село, комисије, пријатеље, са свима лепо сарађујем. Волим породицу, сито несугласица, сито сугласица, али договор кућу гради. Да захвалим богу да ми је слоја у кући, што је најбитније. Задовољан сам са свима.*

Понекад се стиче утисак да је тај однос између актера и имања обликован попут мисије, у којој испитаници себе виде више као агенте неког ширег ентитета, него што перципирају себе као појединце са сопственим изборима. У том смислу, може се закључити да и код носилаца имања територијализација садржи дозу принуде, као што код жена и мушкараца који нису наследници принуда иде у правцу њихове слабије укоренености, па и потискивања са имања.

Приступ егзогеним и ендогеним ресурсима и процесима у фази постваривања

Претпоставља се да је приступ ресурсима и процесима (ре)продукције детерминисан односима моћи. Међу домаћинствима из узорка забележени су различити типови дистрибуције моћи и обрасци одлучивања. Иако испитаници често воле да истичу како се у њиховим домаћинствима демократски одлучује, како сви заједно одлучују, јасно се разликују централизовани и ауторитарни (патријархални) обрасци дистрибуције моћи и одлучивања и они више децентрализовани и демократски. У првом случају, јасно се може идентификовати носилац домаћинства и газдинства као економске јединице, који држи контролу над ресурсима и доноси најважније одлуке.

Испитаник, 47 година: *Па знаш како, све иде у договору углавном, договарамо се, с тим да моје предлоге ситално прихваташ, али је договор пријезно.*

Испитаникова мајка, 69 година: *Па да ти кажем, предали смо све сину када се оженио. „Ево ти сине, ми ћемо те слушајти, ми ћемо радијати, ти решавај“. Син каже „треба да беремо малине“, ми идемо. Син каже „треба да се оре за кромпир“, ми идемо. Син купи брашна, умесимо хлеба. Син купи сок, попијемо. Његова жена направи сендвиче и изнесе, ми поједемо.*

У другом случају, чак иако постоји формални носилац газдинства и власник имања, моћ је децентрализована, различити чланови учествују у одлучивању и одлуке нису увек исход моћи једне особе.

Испитаник, 52 године: *Сви се наслањамо једни на друге. Сви сем најмлађеј сина и снаје радимо. Договарамо се, ко ће шта да плати, ко ће шта да ра-*

ди. Ја сам синовима рекао да се они морају доћоворићи а ја док сам радно сћособан да им ћомоћнем.

Испитаников син, 27 година: *Нема ћи код нас ћавноћ. Ми се доћоварамо, ћа ко када може да се укључи. На ћримећ, сада ја сам највише код куће, онда ја одем и у башћу, у малине, збринем краву, оћерем судове, некад сћремим и ручак, мада нисам баш неки кувар боље је кад скува мајка.*

Налази истраживања упућују на запажање да је однос између процеса територијализације, одлучивања и економске партиципације, сложенији него што се претпостављало на почетку истраживања. Између ова три процеса заправо постоји стална интеракција у којој се међусобно обликују. У случају домаћинства са ауторитарним моделом одлучивања моћ одлучивања је сконцентрисана у рукама мушког носиоца домаћинства, подела улога је јасна, с тим да носилац одлучује о свим облицима производње, док се остали чланови домаћинства понашају у складу са положајем помажућих чланова. Дакле, они извршавају послове на имању, док је планирање и контрола финансија у рукама носиоца. Постоји јасна подела на мушке и женске послове. Послови у башти, око живине и ситне стоке, као и сви послови одржавања домаћинства, бриге о породици су у надлежности жена, док су послови око уређивања имања, одређивања намене земљишта, планирања производње, извођења пољопривредних радова везаних за косидбу, одржавања штала и др. у надлежности мушкараца. Подела рада постоји и у складу са хијерархијом према старости или према старешинству. Тако старије жене више обављају пољопривредне радове, док млађе жене обављају послове у репродуктивној економији домаћинства (одржавање куће, дворишта, брига о члановима породице). Запосленост (формална) изван домаћинства резервисана је за млађе мушке чланове, док се жене евентуално повремено укључују у израду занатских производа које продају локалној продавници (неформалан, повремен рад).

Испитаница, 69 година: *Да ћи кажем, нама (женама – ћрим. аућ.) се не зна ћосао. Ја кад сам усћала изјућира, док они нису усћали ја сам ћосћавила, сћремила доручак, кафу, чај, они ћоћију. После она (снаја – ћрим. аућ.) насћави за ручак, ја одо' у њиву ил' башћу. Нама се не зна, шћиа ће она, шћиа ћу ја. Мушки оду једно за друћим, шћиа ћреба да се ради, син ћрви, овај за њиме, и шћако...“*

У случају домаћинства са више демократским односима моћи, приступ ресурсима није овако стриктно омеђен. Запосленост ван газдинства се региструје и код женских и мушких чланова, одлучивање о пољопривредној производњи је равноправније, мада се и даље региструју више „мушке“ и више „женске“ зоне

(нпр. брига о пластенику је више у надлежности жена, док је брига о косидби више у надлежности мушкараца), али упркос сегрегацији постоје области у којима жене суверено одлучују. Међутим, чињеница је да послови у репродуктивној економији потпуно спадају у дужност жена, без обзира на тип односа моћи и одлучивања у домаћинству.

Међу важније налазе истраживања може се уврстити заправо налаз да повезаност између односа моћи, приступа ресурсима, односно радних пракси и родних образаца територијализације није уопште једнозначан, односно, да је посредован различитим чиниоцима, попут животних циклуса, старости, контекста и сл. На основу истраживања забележени су следећи најистакнутији обрасци ових интеракција:

- 1) Претежна усмереност на ендogene ресурсе и процесе на газдинству делује подстицајно за процесе територијализације код мушкараца, као и код старијих жена, али негативно код младих и жена средње старости.
- 2) Претежна усмереност на егзогене ресурсе али у форми запослености изван домаћинства у било ком облику (формалном или неформалном, трајном или привременом) код жена из узорка делује подстицајно на процесе територијализације, док код мушкараца из узорка углавном делује негативно.
- 3) Претежна усмереност на егзогене ресурсе али у форми која се односи на снажнију тржишну усмереност производње на газдинству делује подстицајно за процесе територијализације и код жена и код мушкараца.

Потребно је још једном напоменути да се наведени обрасци не сматрају универзалним, већ да су идентификовани на датом узорку и у датом контексту. Када је у питању први образац, претежне усмерености на ендogene ресурсе, на основу налаза истраживања примећује се да он подстиче територијализацију код мушкараца, као и старијих жена, али негативно утиче на територијализацију младих и жена средње старости. Заправо, чини се да интеракција са природом, ресурсима оснажује територијализацију старијих испитаница у условима ограничености на ендogene ресурсе. Производња постаје агенс територијализације, јер се у тој производњи проналази задовољство. Кроз производњу оне не само да стичу осећај да стварају вредности и остварују креативност, већ и да се кроз њу еманципују, изједначавају са мушкарцима, упркос неравноправном окружењу.

Испитаница, 79 година: *А ја сам држала двије краве и њо 20-ак оваца и њо двије свиње и њо 30-ак кокошију, ја сам њо све лледала сама. Још шћала ми је била ѓоре, ено је и сад, не види се од шуме. Пораним у 4 сатиа, ѓоре одем, њо музем, овде салијем да сирим. Кад дођем ође, наложим вајру и удварим*

млеко и оћерам краве. Па кад се врайим йосље оће кући, да идем да окоїам комїире, да окоїавам врїи, ја сам йио све сијала. Све сам ја йио сама радила. Све – и кромїир и шарїарейу и куїус и боранију – све сам ја йио имала. Шїа сам само дрва...све сам моїла, к'о човек. Ја сад не боїм се ниједноїа човјека да умје заковайи ил'јасле ил'љейву шїо не моїу ја заковайи. Тако је йио, да л'сам рођена за йио, боїа йиїај. Све сам живо вољела да радим и све сам радила.

Дуготрајна интеракција за земљиштем, производња која се одвија у интеракцији са земљиштем, присвајање и употреба ресурса на имању као и вредности остварене из тих процеса, социјалне интеракције успостављене у тим процесима, могу да имају снажан утицај на процесе територијализације жена упркос формалном одсуству власништва над земљиштем, везујући их снажно за место живота и производње. Међутим, као што ће постати јасније из даљих налаза који ће бити предочени у вези са трећом хипотезом, овакви обрасци имају дозу принуде и својствени су традиционалнијим облицима територијализације. Овакви налази нису били присутни код жена средње старости и младих жена.

Када је у питању приступ егзогеним ресурсима, налази истраживања упућују да недостатак власништва над земљиштем и искљученост из процеса одлучивања о употреби ресурса и производњи на имању ствара код жена потребу да своју економску активност учине аутономнијом било кроз запосленост изван газдинства или кроз неки облик бар неформалне или повремене самозапослености. Жене које су успеле да се формално запосле изван домаћинства исказују знатно веће задовољство својим животом и више су повезане са својим имањем и непосредном заједницом. Када су замољене да одмере који су им ресурси важнији за егзистенцију, оне су наводиле да је то запослење, али су ресурсима на газдинству приписивале изузетно позитивне употребне и не-економске вредности, попут производње здраве хране, квалитетних услова живота у природи идр.

Испитаница, 53 године: *Иїак ми је ово овде (посао у предузећу – прим аут.) главно, јер йиу сам највише, йиу йроводим највише времена, йиу ми је и најзанимљивије. Оно код куће смаїрам доїунским. Важно ми је да имам здраву храну, здраво млеко, кајмак за нас а ако нешїио остиане да не йиїрошимо йио йродамо.*

Неке од њих су принуђене да путују на посао и до 40 км од куће у једном правцу, али све док је плата релативно редовна и док имају уплаћено здравствено и пензијско осигурање, за њих је такав радни аранжман повољан.

Испитаница, 25 година: *Не знам шџа ћу...није лако. Идем сваки дан до Севојна и назад (око 80 км – прим аут.), за дванаесџ хџада, ѓледам ко ће да ми чува деџе, али оџеџ, џос'о је џос'о...*

Неке од испитаница су у периодима гашења фирми, прекида у запослености због реструктурирања или гашења предузећа, проналазиле своје аутономне „спољње“ сфере рада у шуми, у сакупљању печурака, боровница или других дивљих плодова. Описале су то као своје оазе аутономије, као нешто што их испуњава не само због економских вредности остварених продајом производа, већ и због неразменских вредности попут боравка у природи, осами и раду који одмара, као нечему што је директно видљиво као њихов индивидуални, лични производ рада.

Испитаница, 49 година: *Идем у шуму, берем шумске јаџоде, скуџљам врџење, ѓљиве, шџџурак. Једино ми се џај џосао није никада из руку исџрџнуо...Кад улазиш у шуму, оџушџено, само видиш јаџоде и береш. Тако си оџушџен у шуми не мислиш ни о каквом џроблему, не мислиш о сџруџи ни о џеелефону, ни о чему. Јој кад морам да идем кући, кад знам шџа ме кући чека. Али оџеџ седнеш увече кући џа ѓледаш колко јаџода, колко ѓљива, колко си чеџа набро, шџа џи је учинак. Ноћу се кува слаџко, сџрема се да се џрода...*

Жене запослене изван газдинства се осећају испуњено и њихова територијализација је више добровољна, пре последица избора него одсуства прилика.

Испитаница, 53 године: *Ја сам најџерала мужа да се овде враџимо. Он је радио у Првом џарџизану у Уџицу. Ја сам из Ариља дошла овде да радим и мноџо ми се доџало. Ја сам џа најоворила да се и он враџи овде. Чесџо је џоворио да смо сџо џуџ' моџи сџан добиџи у Уџицу да се нисмо враџили. Али мени је овде леџше, никад се нисам џокајала.*

Код мушкараца из узорка запосленост изван домаћинства често је имала супротно дејство, искорењујући их, одвлачећи од имања. Они су послове на имању често препуштали другима, услед чега су били површније интегрисани у газдинство.

Испитаник, 67 година: *Љуџио се (отац – прим. аут.) кад сам џош'о на џос'о. Рачунао је да ћу да заџосџавим имање, да се нећу враџиџи на имање да ћу некуд даље оџићи... Шџа ће џи џос'о а имам имање, ко ће ово да ради, је сџе он био у џраву. Али сви одоше а ја остџанем вечџио сељак, џа дај мало да конобаришем да носим краваџицу. Све је било добро, али џежак је био*

живој, ја морам да кажем, ја знам кад је било имање, њо је било две њри воћке, а сад је све њо уређено, ливаде и њо... Био оџац жив, ја кад сам њреб'о мало да ѡреузнем домаћинсџво син сџиџао до сџарешинсџва, а ја осџ'о слџа.

Напокон, истраживање показује да присуство тржишних облика производње повећава позитивно вредновање ресурса, имања и везивање за место боравка и код жена и код мушкараца. Територијализација је у овим случајевима повезана са осећајем успешности, развоја, побољшања услова живота читавог домаћинства и делује врло подстицајно на процесе територијализације и код жена и код мушкараца. Разлика се примећује у томе што код мушкараца који имају главну моћ одлучивања тај успех се више доживљава као лично постигнуће, док се код жена тај осећај личног доприноса успеху домаћинства замагљује њиховом маргиналнијом улогом.

Испитаник, 48 година: *Гледај њџа сам све ѡосџџ'о од малина... Саџрадио сам ѡрву кућу, онда друџу кућу, ѡараџу, њџалу, маџаџин...куџио сам кола, друџа кола, ѡређа кола... уџрадио сам ѡрејање у кућу. Све сам ѡо урадио од малина.*

Испитаникова мајка, 69 година: *Све волим, али највише волим малину. Кад видиш да овако има рода, милина. Има рода, имаш ѡару, дивоџа. Видиш њџа нам је све малина дала...*

Уродњени облици територијализације у фази организације

На основу налаза истраживања могуће је разликовати типове организације домаћинства који представљају исходе територијализације. Ове разлике се испољавају у неколико важних аспеката:

1. начину на који се формирају домаћинства и наслеђују имања,
2. преовлађујућим вредностима које се приписују земљишту, имању и другим ресурсима,
3. преовлађујућој усмерености на ендегену (натуралну и репродуктивну), односно егзогену производњу/радну активност,
4. родним неједнакостима у одлучивању о производњи и изражености родне поделе улога, односно родној радној сегрегацији,
5. мери принуде, односно избора места становања.

На основу разлика у предоченим димензијама обрасци територијализације се могу разврстати од више традиционалних преко модерних до пост-модерних. Ова типологија, међутим, није одсечна и чињеница је да се у домаћинствима могу пронаћи елементи различитих типова, те да је могуће да у домаћинству јед-

ног типа појединци имају различите обрасце територијализације. Наиме, могуће је да данас једно домаћинство показује модерни облик територијализованости, али да су његови старији чланови остварили своју територијализацију у периоду када је тај процес имао облик традиционалне територијализације, те да њихови индивидуални процеси још увек носе преовлађујуће карактеристике тог модела. У сваком случају процес територијализације домаћинства надилази индивидуалне процесе територијализације његових чланова. Ипак, чини се да различити типови организације домаћинства стварају и различити оквир за индивидуалну територијализацију жена и мушкараца, као и различитих генерација.

Потребно је напоменути да су у овој компоненти истраживања налази почетни, те да ће за ове сложене односе између образаца територијализације појединца и домаћинства у различитим облицима организације домаћинства бити потребна даља испитивања.

Традиционални облик територијализације одликују формирање домаћинства и наслеђивање имања према патријархалним нормама; имање и доступни ресурси се вреднују претежно нетржишним (разменским, употребним и нематеријални вредностима); економске активности су претежно усмерене на натуралну производњу и репродуктивну економију; родне неједнакости у одлучивању су изражене, као и родна сегрегација у приступу ресурсима и радним праксама, а принуда је изразито снажан фактор територијализације. У оваквом облику територијализације, појединци се везују за имање и заједницу претежно због тога што норме дефинишу да им је „ту место“, без великих могућности избора. У оквиру овог облика старије жене су углавном снажно територијализоване, али претежно као последица укоревивања у имање и заједницу након дугог живота. У нашем узорку свега је једно домаћинство би припадало овом типу, али се још у два домаћинства могу наћи старије особе које су територијализоване према оваквом моделу.

Испитаница, 69 година: *То је било оно, њу иде се удаш, њуј си, ња њрџиш шџа ње је нашло. Али, бојами, лејше ми је сада овде (него у домаћинству и месту порекла – прим. аут.). Раније док сам била њазе, њамо ми је било лејшџе, а сад кад одем, ја не моју да нојим, ја све њрчим овде.*

Испитаница, 79 година: *Овде је боље нејо није. Није на друјом мјесџу. Није, ни њрад ни ХХ (село порекла – прим. аут.), само овде! Освежење њи је, ваздох њи је, изиђеш...И кад нишџа не моју, кад све намирим, а ја лејо узмем – њамо иам шуџицу за дрва – све њо кад очисџим, ја узмем да њејкам дрва, сједнем и њејкам дрва да ми њрође дан, да не би лежала.*

Чини се да су младе жене у оваквом моделу изразито слабо територијализоване, па уколико је реч о домаћинству њихове биолошке породице, велика је вероватноћа да ће га напустити. Но, ово је претпоставка коју би ваљало прове-

рити даљим истраживањима, с обзиром да у традиционалном домаћинству из узорка не постоји ниједна млађа особа.

Модерни облик територијализације сличан је претходном а разликује се од наредног по томе што се усидреност у имање и локалну заједницу доживљава као трајно, као основни извор егзистенције, чак иако је појединац или више њих запослен изван домаћинства. У нашем узорку три домаћинства би се могла сврстати у овај тип. Сва три су формирана патрилинеарним обрасцима, али је само у једном случају имање супруга било наслеђено, док је у два случаја било купљено. Тржишна пољопривредна производња на имању и запосленост ван газдинства чине доминантне облике економске активности. Имање се не доживљава примарно као добро место за живот већ као важан извор економске егзистенције домаћинства. Ресурси се високо вреднују пре свега због тржишне вредности, па се и приоритет даје праксама које се односе на производњу за тржиште, иако су присутне и друге, употребне и нематеријалне вредности. На нивоу домаћинства, улоге су јасно подељене, постоји особа која је главни управљач ресурсима и процесима, а то је или најстарији мушкарац или мушкарац „у најбољој снази“ (још увек физички способан а искусан). Жене су у овом моделу територијализације углавном искључене из егзогених процеса на газдинству, па уколико нису запослене, њихова територијализованост остаје површнија.

Млађе жене (до 40 година) су нестабилно повезане са имањем и заједницом у оваквом моделу и може се очекивати да ће њихово даље укоревљавање више бити последица времена проживљеног у датом месту и одсуства других шанси него последица одабране и остварене територијализације због учених вредности и предности. Ова слабија повезаност млађих жена огледа се у мањој заинтересованости за послове на имању, слабијој укључености у производне процесе, већој усмерености на бригу о деци и послове везане за одржавање куће, честа размишљања о томе да ли је требало да покушају да се одселе, и коначно, коришћење сваке прилике да се удаље бар на неко време из газдинства.

Испитаница, 44 године: *Шїа радим, кад ми се сви йойуну на главу (више-генерацијско домаћинство – прим. аут.), одем у град код сина који је шїамо на школовању да мало одморим. Тамо му сїремам, осїанем неколико дана, йа се вратїим.*

Испитаница, 25 година: *Узнем малу йа мало одем до родишїеља, да йроведемo с њима неколико дана. Мало йроменим.*

Постмодерни облик територијализације одликује се релативно трајним везивањем за имање и заједницу домаћинства, али таквим које је обележено дисконтинуираним обрасцима појединаца због каријере, флексибилних облика за-

пошљавања, прилагођавања условима због којих се комбинује и рад изван газдинства и рад на газдинству, како онај тржишни тако и нетржишни, пољопривредни и непољопривредни. Везивање и идентификација са имањем утемељена је више вредновањем квалитетног места за живот и могућностима производње квалитетне хране него што је перципирана као кључни основ егзистенције. На нивоу домаћинства, овај облик територијализације обележен је присуством различитих индивидуалних модела радног ангажовања, доласком и одласком чланова, демократичнијом поделом улога. У овом моделу жене често имају вишеструке улоге: остварују трајнију или повремену запосленост изван домаћинства, ангажоване су у производњи за тржиште на газдинству, а обављају и ендogene производне процесе и бригу о породици. Територијализација је више добровољна него принудна, а велику улогу имају нематеријалне вредности (здрава храна, здрава животна средина, лепа природа). Иако је добровољнија, непостојанија је јер се са новим приликама релативно лакше удаљују.

Испитаница, 53 године: *Све волим и све ми је важно: и њосао у музеју, и малина, и млеко, кајмак, башиџа, цвеће. Волим све и свуди да ситијнем. И да ошћујем. Комишница ми брине о крави кад нисмо њу. Деца некад живе њу, некад у љраду, све зависи како иде њосао. Лејо ми је овде.*

Испитаник, 27 година: *Кад имам њосла одем у љрад, кад нема дођем овде. Радим одавде све више јер имамо добар инћернећ (испитаник је програмер – прим. аут.). Сад сам љренућно код куће и више радим око малине и шћџа љреба око куће јер ошћали раде. Није овде лоше, добро је. Али је добро некад бићи и у љраду. Не знам, нисам још одлучио шћџа ћу. Видећу.*

Закључци

Истраживање чији су налази предочени у овом тексту било је усмерено на проучавање родно специфичних образаца територијализације на индивидуалном и нивоу домаћинства. Оно је спроведено као квалитативно истраживање на подручју једног златиборског а усмеравале су га три кључне претпоставке о родно специфичним обрасцима који се испољавају у фазама процеса територијализације. Налази истраживања су у основи потврдили полазне претпоставке.

Процеси симболизације обележени су значајним родним разликама, пре свега у контексту приступа земљишту али и ширем имању, као поседу који укључује различите ресурсе. Када су обрасци дистрибуције земљишта и наслеђивања имања уређени патријархалним нормама и када воде патрилокалним облицима територијализације приметне су израженије родне разлике у вредновању ресурса које за последицу имају и различите обрасце територијализације

жена и мушкараца. Примећена је површнија, нестабилнију територијализација жена, али и мушкараца у улози млађих синова. Наиме, овакви обрасци наслеђивања воде њиховој слабијој „укорењености“ исказаној кроз слабији осећај повезаности са породичним имањем или имањем мужа, мање позитивном валуацијом земљишта и других ресурса и већим инклинацијама да се оде (привремено или трајно) са имања. И код жена и код мушкараца забележено је и нематеријално, симболичко, статусно вредновање имања, али се код жена и млађих синова оно испољава као одрицање, жртвовање зарад породичног континуитета, док се код мушкараца који су носиоци имања испољава као лична мисија која надилази њихове индивидуалне изборе.

У процесима постваривања, приступ ендегним и егзогним ресурсима и праксама је такође родно обележен, а у великој мери условљен дистрибуцијом моћи и обрасцима одлучивања. У домаћинствима где су односи моћи дистрибуирани према патријархалним обрасцима, жене имају слабији приступ егзогним ресурсима и економским процесима (запосленост ван газдинства и тржишна производња на газдинству), а више су усмерене на оне ендегене (натурална производња и брига о домаћинству и породици). У домаћинствима која карактерише демократичнија расподела моћи јаз у приступу ендегним и егзогним ресурсима је далеко мањи. Приступ егзогним ресурсима делује позитивно на територијализацију жена, јер обезбеђује сфере аутономије у економским праксама, економске моћи и чини саму територијализацију добровољнијом. Код мушкараца запосленост изван газдинства слаби укорењеност и усмереност на имање, док производња за тржиште, када је успешна и повезана са задовољавајућим приходима повећава укорењеност у имање и локалну заједницу и код жена и код мушкараца.

На основу разлика у важним компонентама процеса територијализације: начина на који се формирају домаћинства и наслеђују имања, преовлађујућих вредности које се приписују земљишту, имању и другим ресурсима, претежне усмерености на ендегене, односно егзогене економске процесе, дистрибуције моћи у одлучивању о економским односима и праксама, родне поделе улога и сегрегације, те мере принудности у процесу укорењивања у имање и заједницу, могу се идентификовати различити облици територијализације од више традиционалних, преко модерних до готово пост-модерних. У традиционалним облицима организације жене остварују чвршће али више „принудне“ облике територијализације, у модерним облицима су процеси њихове територијализације површнији и нестабилнији, док у онима која испољавају неке карактеристике пост-модерних образаца долази до извесне, додуше флексибилније, реинтеграције жена у руралне средине, али уз нове улоге, вредности и моћ одлучивања.

ЛИТЕРАТУРА:

- Babović, M. (2010) *Rodne ekonomske nejednakosti u komparativnoj perspektivi: EU i Srbija*, Beograd: ISIFF, SeConS.
- Babović, M. (2009) *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*, Beograd: ISIFF.
- Babović, M, Vuković, O. (2008) *Žene na selu kao pomažući članovi poljoprivrednog domaćinstva: položaj, uloge i socijalna prava*, Beograd: Program za razvoj Ujedinjenih nacija.
- Blagojević Hjuson, M. (2013) *Rodni barometar u Srbiji. Razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Blagojević, M. (2010) *Žene na selu u Vojvodini: svakodnevni život i ruralni razvoj*, Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Blagojević, M. (2002) „Žene i muškarci u Srbiji 1990-2000: urodnjavanje cene haosa“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*“, ISIFF, Beograd: 283-314.
- Bogdanov, N, Babović, M. (2014) *Radna snaga i aktivnosti poljoprivrednih gazdinstava*, Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Bogdanov, N. (2007) *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*, Beograd: UNDP.
- Battaglini, E. (2014) *Sviluppo territoriale. Dal disegno di ricerca alla valutazione dei risultati*, Milan: Franco Angeli.
- Battaglini, E. and Babovic, M. (forthcoming) „Nature and culture in the territorialisation processes towards sustainability“, in Dessein, J, Battaglini, E, and Hurlings, L. (eds.) *Culture and regional development: theory and practice of territorialisation*, London: Routledge.
- Battaglini E., Babović M., Bogdanov N., (forthcoming) “Framing resilience by territorialisation”, in A. Palovita, M. Jarvela, *Climate adaptation, policy and food supply chain management in Europe*, London: Routledge.
- Cvejić, S, Babović, M, Bogdanov, N, Petrović, M, Vuković, O. (2010) *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, Beograd: UNDP.
- Dessein, J, Battaglini, E, and Hurlings L.(eds.) (forthcoming) *Culture and regional development: theory and practice of territorialisation* Routledge, London
- Dosi, G. (1984) „Technology and Conditions of Macroeconomic Development. Some Notes on Adjustment Mechanism and Discontinuities in the Transformation of Capitalist Economies“, in Freeman, C. (ed.), *Innovation, Design and Long-Cycles in Economic Development*, London: Royal College of Arts.
- Escobar, A. 2001. “Culture Sits in Places. Reflections on Globalism and Subaltern Strategies of Globalization.” *Political Geography* 20 (2001): 139-174.
- Kluckhohn C. (1951) “Values and value-orientations in the theory of action. An exploration in definition and classification”, in T. Parsons and E. Shils (eds) *Toward a General Theory of Action*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, pp. 388–433.
- Komesarijat za izbeglice i migracije (2010) *Migracioni profil Srbije*, Beograd.

- Korać, M. (1991) *Zatočenice pola. Društveni identitet mladih žena na selu između tradicionalne culture i savremenih vrednosti*, Beograd: ISIFF.
- Lundvall, B.A. (1988) „Innovation as and interactive process – from user-producer interaction to national systems of innovation“, in Dosi, G, Freeman, C, Nelson, R, Silverberg, G, Soete, L.L.G. (eds.), *Technical Change and Economic Theory*, London: Pinter, pp: 349-367.
- Mitrović, M. (2002) „Srpsko selo i poljoprivreda između preživljavanja i razvoja“, u Bolčić, S, Milić, A. (ur.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF.
- Rajković, Lj. (2002) *Porodica i položaj žene u ruralnoj Srbiji*. www.awin.org.rs
- Републички завод за статистику (2013) *Попис пољопривреде*, Београд: РЗС.
- Solow, R.M. (2000) *Growth Theory: An Exposition*, Oxford: Oxford University Press.
- Solow, R.M. (1956) „A Contribution to the Theoriz of Economic Growth“, *The Quarterlz Journal of Economics*, Vol. 70, No. 1, pp: 65-94.
- Stimson R.J., Stough R.R. and Njikamp P.J. (eds.), (2011), *Endogenous Regional Development: Perspectives, Measurement and Empirical Investigation*, Cheltenham Gloucestershire: Edward Elgar.
- Storper, M. (1997) *The Regional World: Territorial Development in a Global Economy*. New York: The Guilford Press.
- Turco A. (1988), *Verso una teoria geografica della complessita*, Milan, UNICOPLI.
- Шљукић, С, Шљукић, М. (2012) „Промене у друштвеној структури пољопривреде: шаргарепа без штапа“, у Маринковић, Д, Шљукић, С. (ур.) *Промене у друштвеној структури и покрећљивосци*, Нови Сад: Одсек за социологију, Филозофски факултет Универзитета у Новом Саду.
- Šljukić, S. (2006) “Agriculture and the Changes of the Social Structure: the Case of Serbia”, *Sociologija*, Vol. XLVIII, No. 2: 137-148.
- Živkov, G, Dulić, Marković, I, Tar, D, Božić, M, Milić, B, Paunović, M, Bernardoni, P, Marković, A, Teofilović, N. (2012) *Budućnost sela u Srbiji*, Beograd: Tim za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Srbije.
- Escobar, A. (2001) ‘Culture sits in places: reflections on globalism and subaltern strategies of localization’, *Political Geography* 20: 139-174.
- Horlings, L.G. (2012) ‘Place branding by building coalitions: lessons from rural-urban regions in the Netherlands’, *Place Branding and Public Diplomacy*, 8: 295-309

Marija Babović
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

Summary

**GENDER ASPECTS OF THE ACCESS TO ECONOMIC
RESOURCES WITHIN TERRITORIALIZATION PROCESSES:
RESEARCH IN THE REGION OF ZLATIBOR**

Gender aspects of the access to economic resources within the processes of territorialization are important at macro-level for the designing processes of sustainable rural development, as well as at the micro-level, for shaping livelihoods of men and women in rural areas. The research is based on the assumption that access to economic resources is gendered. Starting from the findings of previous researches (Blagojević, 2010, Babović and Vuković, 2008, Trajković, 2002, Korać, 1991) on gender relations in rural areas, the research presented in this paper is motivated by intention to get deeper knowledge about gender aspects of access to economic resources throughout the processes of territorialization (Battaglini, 2014). The process of territorialization is the process of 'embedding' actors in the place of living, which unfolds through their interactions with nature and other resources available for production and securing livelihoods. Territorialization patterns, the access to endogenous and exogenous resources available in the given territory (Stimson, Stough and Njikamp, 2011) are important elements of positioning of men and women in the processes of rural development. Qualitative research findings indicate that gender and generation differences in the territorialization patterns are present in the key phases of symbolization, reification and organization, and they are influenced by specific norms and values as well as power relations.

Key words: gender, territorialization, values, norms, economic resources and practices.